

18. Barbour J.B. Measuring professional identity: a review of the literature and a multilevel confirmatory factor analysis of professional identity constructs / Barbour, J.B. & Lammers, J.C. // Journal of Professions and Organization, 2015, 2(1). – pp. 38-60.
19. Cherkashin A.I. Formation of a professional identity of a person as a psychological problem [Formation of a professional identity of a person as a psychological problem] / A.I. Cherkashin // Bulletin of the National Defense University of Ukraine. – No. 1 (38), 2014. – p.325-330.
20. Kroger J. The identity statuses: Origins, meanings, and interpretations / Kroger, J., & Marcia, J. E. // Handbook of identity theory and research, New York, NY, US: Springer Science + Business Media, 2011. – pp. 31-53.
22. Waterman A.S. Identity development from adolescent to adulthood: an extension of theory and review of research / A.S. Waterman // Development psychology, 1982. – Vol. 18, N 3. – pp.341-358.

УДК 159.923.2:17.04-057.875

<https://doi.org/10.26661/2310-4368-2019-1-15-24>

РЕЗУЛЬТАТИ АПРОБАЦІЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

М.В. Шипко

аспірантка кафедри психології Запорізького національного університету

ORCID ID: <https://orcid.org/000-0003-3627-0646>

shipkomaya@gmail.com

Шипко М.В. Результати апробації програми розвитку етичної свідомості студентської молоді. В статті представлено результати апробації програми розвитку етичної свідомості студентської молоді. Подано критерії розвитку для кожного компоненту етичної свідомості студентської молоді: засвоєння моральних норм і категорій, суб'єктивізація моральної системи, осмисленість етичного бачення світу. Охарактеризовано дослідницьку вибірку, психодіагностичний інструментарій та організаційні аспекти програми. Наведено та проаналізовано динаміку розвитку визначених параметрів в досліджуваних групах. Отримані дані довели, що структурні компоненти етичної свідомості піддаються розвивальному впливу за умови впровадження запропонованої програми. Підтверджено правомірність визначених психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді та ефективність апробованої програми. Відсутність статистично значущих змін у контрольній групі підтвердило необхідність цілеспрямованого розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Ключові слова: етична свідомість, студентська молодь, етична відповідальність, моральні цінності; его-ідентичність; автономність; індивідуальні значення категорій етики.

Shypko, M.V. Results of approbation of the development program of the ethical consciousness of the student youth.

Results of approbation of the development program of the ethical consciousness of the student youth have been presented in the article. Criteria of development of each component of the student youth's ethical consciousness have been given: assimilation of the moral norms and categories, subjectification of the moral system, meaningfulness of the ethical vision of the world. The research sample, psychodiagnostic tools and some organizational aspects of the implemented program have been described. The purpose of the program was in realization of the systematic and purposeful impact on the development of students' ethical consciousness through the actualization of the certain psychological factors (assimilation of moral norms and categories; adoption of social norms and ethical requirements; moral values; ego-identity; pursuit of autonomy; emotional attitude to categories of ethics). Dynamics of development of the definite parameters in the studied groups has been shown and analyzed. Legality of the certain psychological factors of the ethical consciousness development and effectiveness of the elaborated program have been confirmed. The lack of statistically significant changes in the control group has indicated the need for targeted development of the ethical consciousness of the student youth. It has also been proven that structural components of the ethical consciousness – meanings, senses, sensory tissue – can be subjected to the developmental influence, which influences on the general level of the ethical consciousness of student youth. Promising directions of further researches concern studying the specifics of the ethical consciousness development in different age groups; elaborating of psychodiagnostic tools for studying the ethical consciousness.

Keywords: ethical consciousness, student youth, ethical responsibility, moral values, ego-identity, autonomy, emotional attitude to ethical categories.

Постановка проблеми. Сучасна суспільно-політична та економічна ситуація в Україні наразі є такими, що інтереси національної безпеки, соціального і культурного благополуччя постійно вимагають звернення до проблеми морального відродження особистості, розвитку її етичної свідомості. В контексті розвитку сучасної науки вивчення етичної свідомості особистості набуває особливої актуальності, адже саме етична свідомість зумовлює характер етичних відносин людини, її моральну позицію, вчинки і поведінку в цілому. Без сформованості ставлення до понять про добро і зло, обов'язок, совість, справедливість, честь і гідність, свободу і відповідальність, щастя і сенс життя, а також уявлень про моральний ідеал неможливі ні взаємодія зі світом, ні розвиток особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах філософії вивчалися взаємопроникнення моралі та етики в процесі культурно-історичного розвитку [6]; етико-філософське дослідження структур етичної свідомості [10]; інтерналізація соціальних норм в культурно-історичному плані [7]. У психологічній науці досліджувалися особливості становлення етичної свідомості в онтогенезі [11]; етична свідомість вчителя [3]; психологічні механізми розвитку етичної свідомості [1; 4]; розвиток етичної свідомості школярів [13]. Теоретичні аспекти цього феномену висвітлено у дослідженнях взаємодії добра і зла у соціальній поведінці [2]; розвитку моральної свідомості та самосвідомості особистості [5; 8; 9].

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень окремих аспектів етико-морального розвитку особистості, у наукових працях майже не приділяється увага дослідженню специфіки розвитку етичної свідомості молоді у період підготовки у вищому навчальному закладі, а також розробці шляхів оптимізації розвитку етичної свідомості студентської молоді у системі вищої освіти.

Мета статті – представити результати апробації програми розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Результати проведеного нами емпіричного дослідження засвідчили, що розвиток етичної свідомості в студентському віці є недосконалим та недостатнім; у діяльності молодих людей превалює тенденція до відтворення соціальних норм і поведінкових стереотипів. Водночас, актуальними постають такі аспекти етико-морального розвитку, як осмислення особистістю етичних знань, емоційного переживання моральних норм та їх критичного осмислення, формування етичних домагань і перетворення їх у внутрішній регулятор поведінки та власну етичну активність. Зазначене обумовило необхідність розробити експериментальну модель, обґрунтувати та апробувати програму розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Мета програми розвитку етичної свідомості полягала у здійсненні систематичного і цілеспрямованого впливу на розвиток етичної свідомості студентської молоді за рахунок посилення визначених психологічних чинників. На основі теоретичного аналізу соціальної ситуації розвитку пізньої юності – ранньої дорослості та його узгодження із структурою етичної свідомості до цих чинників було віднесено: засвоєння моральних норм та категорій; прийняття соціальних норм і етичних вимог; моральні цінності; еґо-ідентичність; автономність; індивідуальні значення категорій етики. При моделюванні процесу розвитку етичної свідомості ми виходили з припущення, що актуалізація зазначених чинників сприятиме досягненню позитивної динаміки розвитку компонентів етичної свідомості – значень (критерій розвитку – засвоєння моральних норм і категорій), смислів (критерій розвитку – суб’єктивація моральної системи), чуттєвої тканини (критерій розвитку – осмисленість етичного бачення світу). Програма включала 13 занять, тривалістю по 4 академічні години кожне (загальний обсяг – 52 години).

Апробація програми була проведена на базі Національної металургійної академії України (м. Дніпро) серед студентів четвертого року навчання. Загальну вибірку формувального експерименту склали 64 респондента: 32 особи склали експериментальну групу (ЕГ), в якій запроваджувалася психолого-педагогічна програма розвитку етичної свідомості, 32 особи увійшли до контрольної групи (КГ), де спеціальна розвивальна робота не проводилася. Контрольний зріз було проведено наприкінці IV курсу навчання.

Психодіагностичний інструментарій дослідження склали: опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності (авт. І.О. Кочарян) з метою встановлення рівнів розвитку етичної свідомості студентської молоді; методика вивчення рівня розвитку моральних суджень (авт. Л. Колберг, адапт. Л.І. Анциферової); «Шкала совісності» (авт. В.В. Мельніков, Л.Т. Ямпольський) задля з’ясування прийняття студентською молоддю соціальних норм і етичних вимог; методика для вивчення цінностей особистості (авт. Ш. Шварц, адапт. В.М. Карандашева); методика вивчення ясності «Я»-концепції (SCC) (авт. Дж. Кемпбелл); опитувальник міжособистісної залежності (авт. Р. Гіршфільд, адапт. О.П. Макушиної); метод семантичного диференціала (авт. Ч. Осгуд, адапт. В.Ф. Петренка) для вивчення емоційного ставлення до категорій етики; математико-статистичні методи обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм IBM SPSS-20 (Т-критерій Вілкоксона).

Перейдемо до аналізу результатів динаміки розвитку етичної свідомості студентської молоді за визначеними методиками та відповідно до структурно-змістової сутності етичної свідомості.

У першу чергу були зіставлені числові показники вираженості етичної відповідальності у контрольній та експериментальній групах, які засвідчують розвиток етичної свідомості. Розподіл показників етичної відповідальності до проведення формульованого експерименту були майже однаковими в експериментальній та контрольній групах. У порівняльній характеристиці попередньої та контрольної діагностики, відзначено відсоткове підвищення кількості респондентів в ЕГ, чиї результати знаходяться в межах високого рівня (9,37% – до експерименту; 34,38% – після), а також зменшення кількості респондентів з низьким рівнем етичної відповідальності (15,63% – до експерименту; 9,38% – після). Такі дані свідчать, про позитивні зрушення в ЕГ, де показники вираженості етичної відповідальності, а відповідно й етичної свідомості, збільшилися. Суттєвих змін у показниках КГ не спостерігалось.

З метою підтвердження значущості зрушень досліджуваного параметру в ЕГ та КГ до та після формульованого впливу, нами було використано Т-критерій Вілкоксона ($t_{кр}=0,01$), який дозволяє оцінити відмінності експериментальних даних, отриманих в двох різних умовах на одній експериментальній вибірці. Так, порівняння числових даних виявило статистично значущі зміни у ЕГ ($p=0,002$; $p \leq t_{кр}$) та їх відсутність у КГ ($p=0,184$; $p > t_{кр}$).

Отримані результати говорять про те, що в умовах розробленої програми збільшилася кількість досліджуваних, які усвідомлюють значимість своїх вчинків для суспільства, мають внутрішню свободу вибору та поведінки, здатні приймати моральні рішення. Такі молоді люди почали проявляти гнучкість морального мислення, вміння аналізувати свою моральну позицію та поведінку.

Таким чином, проведені розвивальні заходи сприяли розвитку етичної відповідальності студентів, яка виявляється ключовою характеристикою етичної свідомості та взагалі ознакою етичного розвитку особистості студентського віку.

Перейдемо до аналізу розвитку моральних суджень студентської молоді – чинника розвитку компонента етичної свідомості «значення». До початку експерименту відсоткове співвідношення відповідей за рівнями морального розвитку у двох групах респондентів були майже однаковими; судження духовно-універсалістської стадії висловлювалися студентами досить рідко (6,64% – в ЕГ; 7,07% – в КГ).

Після завершення участі в розвивальних заходах в ЕГ простежувались динамічні зрушення за показниками морального розвитку. Так, зменшилася кількість незрілих суджень, які відносяться до доконвенціонального рівня морального розвитку. Водночас, було зафіксовано значне збільшення кількості суджень духовно-універсалістської стадії (постконвенціональний рівень), що вказує на розвиток автономної моралі молоді, зростає усвідомлення того, що індивіди є окремими від суспільства об'єктами, і що власна точка зору індивіда може мати пріоритет над точкою зору суспільства в цілому. За даними дослідження, у КГ помітних змін у показниках морального розвитку не відбулося.

Розглянемо докладніше картину змін, що відбулися на постконвенціональному рівні морального розвитку студентської молоді, оскільки наявність суджень саме цього рівня виступає чинником розвитку етичної свідомості. В учасників ЕГ після участі в розвивальній програмі збільшилося відсоткове співвідношення зрілих суджень порівняно з початковою діагностикою (62,71% – до експерименту; 66,38% – після) та результатами КГ (64,89% – до експерименту; 63,81% – після). Цей факт також підтверджено статистично: Т-критерій Вілкоксона виявив значущі зміни в ЕГ ($p=0,000 \leq 0,01$) та їх відсутність у КГ ($p=0,051 > 0,01$).

Отримані результати є свідченням ефективності розвивальних заходів програми, спрямованих на засвоєння і усвідомлення моральних категорій та норм, розвиток морального мислення та рефлексії. Досліджувані почали більш критично оцінювати моральні норми, формулювати власні критерії моральності, розглядати закони як корисні, але гнучкі механізми, які, в ідеалі, можуть підтримувати загальний соціальний порядок і захищати права людини.

Перейдемо до аналізу числових показників вираженості совісності, що демонструє специфіку прийняття студентською молоддю соціальних норм і етичних вимог. На початку експерименту показники совісності в обох групах були майже однакові. При чому, в досліджуваних переважав середній рівень розвитку совісності як внутрішнього морального імперативу поведінки (68,75% в ЕГ,

65,63% в КГ). Для людей з середнім рівнем вираженості совісності зазвичай характерне дотримання соціальних норм і правил, але, водночас, нестійкість моральних принципів, не розвинена етико-моральна рефлексія.

Наприкінці експерименту в досліджуваних ЕГ було відзначено значні динамічні зрушення за показниками совісності: зменшення кількості студентів низьким і середнім рівнями совісності та підвищення – з високим (ЕГ: 25% – до експерименту, 62,5% – після; КГ: 28,13% – до експерименту, 31,25% – після).

Підвищення рівня совісності в молодих людей внаслідок участі у розвивальній програмі може бути ознакою розвитку в них моральних мотивів поведінки, тобто керування почуттям боргу у власних вчинках, дотримання етичних стандартів. Порівняння даних виявило статистично значущі зміни в ЕГ ($p=0,008 \leq 0,01$) та їх відсутність в КГ ($p=0,730 > 0,01$).

Перейдемо до аналізу показників моральних цінностей студентської молоді. На початку експерименту показники обох груп досліджуваних знаходились в схожих числових діапазонах, навіть з невеликою перевагою показників КГ. За період участі в розвивальних заходах відбулося суттєве підвищення показників моральних цінностей, насамперед, «універсалізм» (6,26 балів – до експерименту; 8,32 бали – після), «доброта» (7,22 бали – до експерименту; 8,68 балів – після) та «безпека» (6,99 балів – до експерименту; 8,14 балів – після) в ЕГ.

Порівняння даних за досліджуваними параметрами (шкали «універсалізм», «доброта», «безпека») виявило статистично значущі зміни в показниках ЕГ («універсалізм» $p=0,000 \leq 0,01$; «доброта» $p=0,000 \leq 0,01$; «безпека» $p=0,001 \leq 0,01$) та відсутність змін у КГ («універсалізм» $p=0,238 \geq 0,01$; «доброта» $p=0,047 \geq 0,01$; «безпека» $p=0,084 \geq 0,01$).

Цікавими виявилися зміни за ранговим співвідношенням цінностей. Так, на початку експерименту в обох групах респондентів цінності «універсалізм», «доброта» та «безпека», по відношенню до інших цінностей, отримали IX / V, III, V / II ранги відповідно. Після апробації розвивальної програми, в експериментальній групі ці ранги змінилися на I, III та IV відповідно.

Розглянемо зміни у ранговому співвідношенні особистісних цінностей студентів ЕГ. Після участі в експерименті цінності доброти, універсалізму та безпеки отримали 1-й, 2-й та 4-й ранги відповідно, тобто виявилися дуже значущими в ієрархії цінностей молодих людей (до участі в програмі ці цінності отримали 3-й, 9-й та 5-й ранги відповідно). Також слід відзначити підвищення значущості цінності традиції (8-й ранг до експерименту, 5-й ранг – після), що вказує на здійснення морального розвитку студентів: засвоєння ними традицій, звичаїв на норм соціуму. Водночас, гедоністичні цінності перестали бути одними з провідних цінностей молоді (2-й ранг до експерименту, 9-й ранг – після).

Отримані результати вказують на поступове ускладнення системи світорозуміння молодих людей, спроби оцінити все існуюче навколо з позицій добра і зла, розуміння щастя, справедливості і любові, що дозволяє встановлювати зв'язок власних вчинків з загальноприйнятою системою соціальних цінностей. Вибір певних моральних цінностей також дозволяє особистості надавати самооцінку своїй поведінці та її мотивах, а з часом – реалізуючи вихідну моральну позицію особистості.

Розглянемо результати за наступним показником розвитку етичної свідомості – рівнем ясності образу себе. До початку формульованого експерименту показники обох груп вибірки знаходилися в діапазоні середнього рівня (ЕГ – 43,75%; КГ – 46,88%) та середнього, ближчого до високого (ЕГ – 40,63%; КГ – 37,5%). Це може означати, що студентам властива відносна стабільність уявлень про себе як особистість і майбутнього фахівця, мінлива узгодженість між модальностями «Я-реальне» – «Я-ідеальне» – «Я-дзеркальне», середній рівень самооцінки професійних здібностей, особистісних і моральних якостей, самоповаги та аутосимпатії.

Після участі у розвивальних заходах показники у досліджуваних ЕГ суттєво змінилися: зменшилася кількість досліджуваних з вкрай низьким-середнім рівнями розвитку Я-концепції (від 3,13% – до 0%; від 12,5% – до 3,13%; від 43,75% – до 31,25%), проте збільшилася кількість досліджуваних з середнім, ближчим до високого (від 40,63% – до 56,25%) та високим рівнями (від 0% – до 9,38%). Порівняння даних виявило статистично значущі зміни в ЕГ ($p=0,002 \leq 0,01$) та відсутність суттєвих змін в КГ ($p=0,062 > 0,01$).

В умовах розробленої програми, сприяння ясності образу себе здійснювалося завдяки виконанню студентами вправ на самопізнання та рефлексію, психодіагностичних методик та індивідуальних завдань, що спрямо розширенню молоддю уявлень про себе, прийняттю власної

індивідуальності та індивідуальності оточуючих, усвідомленню змін у своїй особистості і в своєму житті, розвитку внутрішньої впевненості у напрямку життєвого шляху.

Як свідчать отримані результати, «Образ-Я» досліджуваних став більш диференційованим, підвищився рівень професійно-рольової ідентифікації, з'явилася стійкість уявлень про себе як особистість і майбутнього фахівця (переважання серед них моральних суджень і їх загальний позитивний характер), посилилися мотиви особистісного самовдосконалення.

Перейдемо до аналізу результатів за останнім показником компоненту етичної свідомості «смисли» – прагненням до автономії. На початку експерименту в студентів обох груп переважав середній рівень прагнення до автономії (75% респондентів ЕГ; 78,13% респондентів КГ); показники високого рівня прагнення до автономії виявилися нижчими (15,63% респондентів ЕГ; 12,5% респондентів КГ). Такі результати вказують на тенденцію до інтенсифікації пізнання свободи і відповідальності, ствердження цінності автономності, її позитивного смислу і значення для реалізації інших важливих цінностей властивих зрілому віку.

Наприкінці експерименту було зафіксовано позитивні динамічні зрушення за показниками прагнення до автономії в студентській молоді: збільшення кількості досліджуваних з високим рівнем прагнення до автономії та зменшення – з низьким. Такі результати демонструють загальний напрямок розвитку особистості студентського віку: молоді люди, поряд зі свободою дії, наголошують на бажанні вільно виражати власні думки – свободі мислення, свободі прийняття рішень. Водночас, статистично значущими виявилися лише зрушення в експериментальній групі: ЕГ ($p=0,004 \leq 0,01$); КГ ($p=0,077 > 0,01$).

При активізації в студентів прагнення до автономії ми акцентували увагу на такій тенденції соціальної ситуації розвитку молоді, як зростання інтересу до самостійного вирішення когнітивних і екзистенційних задач. Зазначене було втілено в розвивальну програму у формі вирішення етичних завдань, виконання вправ на рефлексію, написання есе. Такі розвивальні заходи сприяли зменшенню потреби в емоційній підтримці батьків, появі власних настановлень, побутової самостійності, зменшили переживання виходу з-під батьківської опіки [12].

Розглянемо результати за компонентом етичної свідомості «чуттєва тканина», розвиток якого виражається в індивідуальних значеннях категорій етики. Дані початкової діагностики констатували, що індивідуальні значення понять етичного простору у свідомості студентів обох груп визначаються смисловим навантаженням за фактором оцінки. Зазначене може свідчити про оцінність мислення респондентів, тобто їм властиво надання емоційних оціночних суджень типу схвалення / несхвалення без виокремлення змістовного компонента оцінки та обґрунтованих, конструктивних міркувань. Зазначене, у свою чергу, вказує на нестабільність особистих моральних переконань, цінностей та якостей.

За показниками довжини векторів було встановлено, що для досліджуваних обох груп найбільш значимими етичними категоріями виявилися добро (10,13 балів в ЕГ; 10,52 балів в КГ), гідність (10,53 балів в ЕГ; 10,77 балів в КГ) та справедливість (10,68 балів в ЕГ; 10,18 балів в КГ). Очевидно, молоді люди усвідомлюють значимість блага та добра в житті людини, але відбувається це в абстрактно-світоглядному плані (про що свідчать невисокі бали за факторами сили і активності).

Категорія обов'язок викликала найбільш негативну реакцію серед інших стимулів (3,36 балів в ЕГ; 5,26 балів в КГ). Ймовірно, молоді люди сприймають поняття обов'язку як звід вимог, необхідних для виконання. Водночас, обов'язок (борг) – це моральний обов'язок людини, який виконується нею під впливом не тільки зовнішніх вимог, а й внутрішніх моральних мотивів – глибокою особистою зацікавленістю у виконанні обов'язків, добровільним прийняттям і усвідомленням їх необхідності.

Наприкінці експерименту було зафіксовано значне зростання показників за факторами сили та активності в досліджуваних ЕГ. Очевидно, активізація моральної та етичної рефлексії в ході розвивальної програми, сприяла наповненню досліджуваними етичних понять не тільки раціональним змістом, а й суб'єктивним смислом, сприяла розширенню діапазону вільного морального вибору особистості. Окрім цього, молоді люди почали усвідомлювати сутність та значущість етичних понять, стали проявляти меншу байдужість при оцінці етико-моральних явищ, про що свідчить зростання числових показників довжини вектора у семантичному просторі.

Отримані результати знайшли статистичне підтвердження. Значущі зрушення встановлено в ЕГ за факторами оцінки ($p=0,009$; $p \leq t_{кр}$), сили ($p=0,001$; $p \leq t_{кр}$) і активності ($p=0,000$; $p \leq t_{кр}$). В КГ суттєвих змін

не виявлено: оцінка ($p=0,136$; $p>t_{кр}$), сила ($p=0,056$; $p>t_{кр}$), активність ($p=0,056$; $p>t_{кр}$) за Т-критерієм Вілкоксона ($t_{кр}=0,01$).

Отже, отримані результати засвідчили правомірність визначених психологічних чинників розвитку етичної свідомості та ефективність апробованої програми. Відсутність статистично значущих змін у контрольній групі є підтвердженням необхідності цілеспрямованого розвитку етичної свідомості студентської молоді, оскільки розвиток етичної свідомості в студентському віці є стихійним, недосконалим та недостатнім для повноцінної життєдіяльності в суспільстві.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Отримані дані довели, що структурні компоненти етичної свідомості піддаються розвивальному впливу за умови впровадження запропонованої програми. У свою чергу, розвиток цих структурних компонентів впливає на зростання загального рівня етичної свідомості студентської молоді. Результати дослідження підтвердили робочу гіпотезу, відповідно до положень якої розвиток етичної свідомості студентської молоді визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних чинників (засвоєння моральних норм та категорій; прийняття соціальних норм і етичних вимог; моральні цінності; его-ідентичність; автономність; особисте ставлення до категорій етики), а її функціонування буде більш успішним шляхом реалізації розвивальної програми цілеспрямованої актуалізації визначених психологічних чинників у процесі професійної підготовки.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається вивчення специфіки розвитку етичної свідомості різних вікових груп; розробка психодіагностичного інструментарію дослідження етичної свідомості.

Література

1. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности: дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Л.Н. Антилогова ; Новосибирский государственный педагогический университет, 1999. – 434 с.
2. Балл Г.О. Ориентиры современного гуманизма (в социальной, образовательной, психологической сферах) / Г.О. Балл. – [2-е вид., доп.]. – Житомир : ПП «Рута», Видавництво «Волинь», 2008. – 232 с.
3. Бездухов А.В. Концепция и модель формирования этического сознания будущего учителя : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Артем Владимирович Бездухов ; Поволж. гос. соц.-гуманитар. акад. – Самара, 2014. – 50 с.
4. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности (Психологическое исследование)/Б.С.Братусь. – М.: Знание, 1985. – 64с.
5. Булах І.С. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка: Навчально-методичний посібник / І.С. Булах, Ю.А. Алексеева. К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 72с.
6. Кобляков В.П. Этическое сознание / В.П. Кобляков. (Моногр.). – Л. : ЛГУ, 1979. – 224с.
7. Кон И.С. Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры / И.С. Кон // Социальная психология личности / под ред. М.И. Бобневой, Е.В. Шороховой. – М. : Наука, 1979. – С. 85-113.
8. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці : дис. ... доктора психол. н. : 19.00.07 / Роман Володимирович Павелків ; Рівненський державний гуманітарний університет, 2005. – 455 с.
9. Савчин М.В. Моральна свідомість та самосвідомість особистості / М.В. Савчин. – Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. – 288 с.
10. Титаренко А.И. Структуры нравственного сознания: Опыт этико-философского исследования / А.И. Титаренко, П.А. Ландесман. – М. : Мысль, 1974. – 278 с.
11. Турбан В.В. Становлення етичної свідомості в онтогенезі: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Вікторія Вікторівна Турбан ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2013. – 487с.
12. Яцюк М. В. Соціально-психологічні умови розвитку автономності особистості в юнацькому віці : автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Марія Валеріївна Яцюк ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 20 с.
13. Amado E. Ethical consciousness and curriculum: defining and practicing ethical consciousness in the curricular landscape : Thesis (Master of Arts M.A.) / Evelyn Amado ; University of Victoria, 2009. – 123p.

References translated and transliterated

1. Antilogova L.N. Psihologicheskie mehanizmy razvitija npravstvennogo soznaniya lichnosti: diss. ... d-ra psihol. nauk: 19.00.01 [Psychological mechanisms of moral consciousness development of the person] / Larisa Nikolaevna Antilogova ; Novosibirskij gosudarstvennij pedagogicheskij universitet, 1999. – 434 p.
2. Ball H.O. Oriyentyry suchasnoho humanizmu (v suspil'niy, osvityniy, psykholohichniy sferakh) [Landmarks of modern humanism (in social, educational, psychological spheres)] / H.O. Ball. – [2-e vyd., dopovn.]. – Zhytomyr : PP «Ruta», Vydavnytstvo «Volyn'», 2008. – 232 s.
3. Bezduhov A.V. Problema sushhestvovaniya jeticheskogo soznaniya uchitelja [The problem of existence of ethical consciousness of the teacher] / A.V. Bezduhov // Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk. – t. 15. – #2(3), 2013, P.576–580.
4. Bratus' B.S. Npravstvennoe soznanie lichnosti (Psihologicheskoe issledovanie) [Ethical consciousness of the personality] / B.S. Bratus'. – М. : Znanie, 1985. – 64 s.

5. Bulakh I.S. Rozvytok moral'noyi samosvidomosti osobystosti pidlitka: Navchal'no-metodychnyy posibnyk [Development of moral self-consciousness of a teenager's personality] / I.S. Bulakh, YU.A. Aleksyeyeva. K. : NPU imeni M.P. Drahomanova, 2003. – 72s.
6. Koblyakov V.P. Eticheskoye soznaniye [Ethical Consciousness] / V.P. Koblyakov. (Monogr.). – L. : LGU, 1979. – 224s.
7. Kon I.S. Moral'noye soznaniye lichnosti i regulyativnyye mekhanizmy kul'tury [Moral consciousness of a personality and regulatory mechanisms of culture] / I.S. Kon // Sotsial'naya psikhologiya lichnosti / pod red. M.I. Bobnevoy, Ye.V. Shorokhovoy. – M. : Nauka, 1979. – S. 85-113.
8. Pavelkiv R.V. Rozvytok moral'noyi svdomosti ta samosvidomosti v molodshomu shkil'nomu vitsi [Development of moral consciousness and self-consciousness at junior school age] : dys. ... doktora psykhol. n. : 19.00.07 / Roman Volodymyrovych Pavelkiv ; Rivnens'kyy derzhavnyy humanitarnyy universytet, 2005. – 455 s.
9. Savchyn M.V. Moral'na svdomist' ta samosvidomist' osobystosti [Moral consciousness and personality self-consciousness] / M.V. Savchyn. – Drohobych : RVV DDPU im. Ivana Franka, 2009. – 288 s.
10. Titarenko A.I. Struktury npravstvennogo soznaniya: Opyt etiko-filosofskogo issledovaniya [Structures of moral consciousness: Experience of ethical and philosophical research] / A.I. Titarenko, P.A. Landesman. – M. : Mysl', 1974. – 278 s.
11. Turban V.V. Stanovlennja etychnoi' svdomosti v ontogenezi: dys. ... d-ra psyhol. nauk: 19.00.07 [The formation of ethical consciousness in ontogenesis] / Viktorija Viktorivna Turban ; In-t psykologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny, 2013. – 487p.
12. Yatsyuk M. V. Sotsial'no-psykholohichni umovy rozvytku avtonomnosti osobystosti v yunats'komu vitsi [Socio-psychological conditions for the development of personality autonomy in adolescence] : avtoref. dys ... kand. psykhol. nauk: 19.00.07 / Mariya Valeriyivna Yatsyuk ; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. – Kyiv, 2009. – 20 s.
13. Amado E. Ethical consciousness and curriculum: defining and practicing ethical consciousness in the curricular landscape : Thesis (Master of Arts M.A.) / Evelyn Amado ; University of Victoria, 2009. – 123p.